

8804

MEDELPAD

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Indalsliden

8804

23/9 1935

Andersson, Carl-Herman, 1935

Svar på ULMA:s frågelista 19 Nödbröd
och nödfoder

30 bl.4:o

2H. OSD

Nödbröd och nödfoder.

1
Liden.
Medelpad.

Sagesmän:

1. Jonas Backlund, född 1857 i Åsen, Liden,
snickare, torpare J. B.
2. O. P. Höglin, född 1859 i Högland, Järhultsle,
slaktare, torpare. O. P. H.
3. Boita Åslund, född 1854 i Västana,
torparänka. B. Å.
4. Lars Olsson, född 1800 i Umeåsen, Liden,
hemmansägare L. O.

Landsmålsarkivet Uppsala 8804
C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN

MED.

Fgl. 19

Upprättnat i januari o. juni 1935

C. H. Andersson

Benämningar.

Missväxtar eller är med Ulen
skörd har man kallat:

härär, sväger, krénär, törkär,
törär, fröstär, frösnär. (J.B.; O.P.H.)

Någon större betydelseskillnad mel-
lan dem finns inte enligt minna sa-
gesmäns mening, - törkär och törär
liksom fröstär och frösnär är ange dock
orsaken till missväxten. Vanligast torde
härär och sväger vara.

Är som gäro riklig skörd kalla-
des gärär. (O.P.H.)

Ovanför gamla kyrkan i Byrn i
hiden har funnits ett sockenmagasin.

"a stöfte et ma två rum a två lärar-
-stog på stjärpar fe rötan, da där" (J.B.)
Det kallades "görkmagasinet". Där upp-
samlades överskottssäd, varav bönderna
kunde få låna till utsäde. Förvart-
ningen handhades av särskilt ut-
sedda förtroendeman. Magasinet har
inte använts för sitt ändamål i
meddelarens minne. (J.B.)

Brist på spammål beteckna-
des med ordet "försyfta" (J.B.)

Något gemensamt namn
på rödbröd av olika slag har jag ej
funnit, ej heller något samman-
fattande namn på de olika ut-
drykningsmedel, som föckornnit.

Utdrygmingsmedel för mjöl ha varit:

a) päror; b) bark; c) lav;
 d) mängen [länsäd]; e) drösa [man malde säden med agnar och boss] (J.B.; O.P.H.)

Endast mängen var vanligt under mer normala år, övriga utdrygmingsmedel voro hårdårens följeslagare. In far till J.B., som föddes 1825, har dock omtalats att i hans barndom bark var en normalt förekommande tillsats i brödet. Så vitt jag kommit förne, har barkbröd ej ätits i socknen sedan 1867, då det i gengäld fick ätas så mycket allmännare.

Bristen på foder var k^rö^tgyl^tn, ⁵ ^{Medelord}
eller "färlösa" eller "smat om stila, ^{Indals-Liden}
ma". (J.B.) "d^om draks ma färlösa", ^{U Lilla}
lydde ordmöt om en gård, där foder- ^{acc. 8804}
brist rådde (J.B.). ¹⁹³⁵

Foder som man då fick ta till,
var "nöfö^r". Detta ord betecknade en-
dast nödfoder i egentlig mening, ej
sådant hjälpfoder, som regelbundet före-
kom varje år, även om skörden av
de viktigaste foderväxterna ej slog fel. (J.B.)
Här kan dock påpekas, att det så godt
som regelmässigt inom största delen
av socknen var färlösa om våarna.
Förr hade man nämligen betydligt
mer kreatur än nu, särskilt får och
getter, och dessa voro vanligen "bära

Landsmålarkivet Uppsala 8804
C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN

MED.

Fgl. 19

fjärra a bēna" om vävarna. De släpptes
 ut mycket tidigt, ofta innan snön gått
 bort riktigt, och voro då nästan så, att
 de måste stödjas för att kunna hålla
 sig på benen, så hade de "mångne",
 och så "mågar a utsvaltn" voro de.
 (O.P.H.).

De ämnen som användes
 för att utdryga kreatursfodret, voro:
 lön, skav, lav, bar, hästdyga,
 löfvar, jurg, tälbit, rörlaj, jendlaj, niäsa,
 och bark.

Landsmålarkivet Uppsala 8804
 C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN
 MED.

Frgl. 19

Bark.

Det ^{enda} stags bark, som så gott som
utan undantag användes till födo-
ämne åt människor, var furnbark.

Gran och björk användes inte. (J.B.; O.P.H.)

Ät kreatur togs bark från så-
väl asp, röm och en. Mest vanlig var
därvid asp, minst vanlig en. Den tron
var allmän, att bark åt hinstore åt
kreaturen var ett gott födermedel, som
gav dem styrka o. krafter. Särskilt de-
kocht på römbark ansågs utmärkt, om
djuren voro "benväck" eller "bensvick"
så är de fingo "stäge" i benen. Man
fick dock akta sig att ge dem för mye-
ket, i vilket fall den andra villan

kunde bli värre än den första. (J.B.)

Om barkens betydelse för människor, säger ett gammalt ordspråk: "Ät man barkbröd så man bli kobeluppen inmani, stå man för evärdeliga tider."

Bark togs även för garvning, för näverstjävd och taktäckning. Till tjärbränning ätgoth naturligtvis också näver liksom tin att göra sänken tin laxnoten a. s. v. (J.B.). (En sten syddes in i en näverbit).

Det fanns olika uttryck för att ta bark av olika träslag. Gällde det björk, sade man "löpa näver" — "ja skes te skogs a löpa næ na nævre". Därmed sade man "skäva äspbark" — a (VR)

"ta granbark" (J.B.) eller "fra bark" (O.P.H.)

Barken tin människoföda togs om våren, då träden voro i "högsta sävninga". Denna tid kallades även "sävtin" (J.B.) och "löptin" (O.P.H.) "barken slog ifrån a lösna, da, sävon va milla bärken a vörn" (O.P.H.). Träden sägas "löpa" eller "säva". (J.B.)

För att pröva detta skar man med en kniv i barken, då denna lätt skulle låta skilja sig från veden, om löptiden var inne. Skar man i en björk en lodrät smitt genom barken, så sprang näverna ifrån o. rullade upp sig, om björken var "säva" och "löpta". (J.B.)

Ytterbarken på furu kallades
rütr eller fräye. Innerbarken be-
nämndes säväbärn. (O. P. H)

Uttrycket "ga i näveskög" =
"ga a löpa nävra" finns; däremot
ej "ga i barkskog".

O. P. H. känner tvänne berg
med namnet "skäväbärn". Det ena
ligger väster om Västana by på Korsä-
moarna, det andra på Höglandssko-
gen söder om älven i Järkvitsle. På
båda ställena finns det gull och asp,
som användes till surskar och skäv-
ling (se därom nedan!)

Furubarkens insamling.

11

Mina sagesmäns minnen av detta arbete äro tyvärr tyvärr magra. Ingen av dem har personligen varit med om det. Vad som står ut erhållna är i huvudsak följande:

"föra" är enligt O.P.H. på ortens mål benämningen på en grov tall, som tokat ut, man ämnar stöd på rot. När en dylik föll omkull, kallade man den för en "ripläga föra". "tal" är ett friskt träd på rot.

Det var det sistnämnda slaget träd, som kom till användning, helst då nägorunda unga trär s. k. "gröntal", vilka voro långa och krist-

Landsmålsarkivet Uppsala 8804
C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN
MED.

Fogl. 19

rena o. ej "fröväxest" utan hade fina
"växster" d. v. s. årsringar.

Dylika träen fjällades o. den
vackraste delen av topparna avsågades.
Därefter borttogs "runt a frar" d. v. s.
den skravliga ytterbarken, varpå inner-
barken eller "sävabärzan" lossades
o. fraktades hem. (J. B.). Där vattenla-
des den för att "görka a kōsmäk
skinka fa dra bostē" [görka är en frä-
mare sorts kåda, som ej går att äta,
denna i motsats mot kōa, som särskilt
om den tages från s. k. spikgrän = gran
som växt sakta o. har fina "växster"
är ätbar]. Sedan barken vattendragits
torkades den först i solen, sedan på bast-
en. Därefter knackades den sönder, så

13
att den kunde passera genom "kvän-
ögga". Vid malningen fick man mata
för hand, - kvarnstuten var otjämlig
att använda. Det röte och dammade
förfärligt vid malningen. (O.P.H.)

Vid insamlingen av bark
gick var bonde för sig. Skogsmarken
var ju obegränsat stor, o. var o. en toq,
där det passade honom.

Några uppgifter om hur myc-
ket barkmjöl som kunde utvinna
av en ordnärt träd, har inte ställt
än få. Då endast tapparna togs, tor-
de det ej ha blivit mycket, mena
mina sägsmän. (O.P.H.)

Beträffande insamlingen av
 tallbarken har B.Å. en något avvikan-
 de skildring. Inligt hennes skrapide
 man först vid hemkomsten av fias
 o. ytterbark, varefter barken tokades
 på marschlon. Därpå tröskades det
 med slaga och maldes till mjöl.
 Detta vattenlades därefter, och vattnet
 lyftes ur, ända tills all kädsmak ur-
 lakats. Sagesmannen uppger också,
 att det i hennes hem varje år
 insamlades bark. Behöves den inte
 åt människorna, gavs den nämligen
 åt kräken. Insamlingstiden för
 barken var våren. (B.Å.).

Landsmålsarkivet Uppsala 8804
 C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN
 MED.

Frgl. 19

Barkbröd.

15

Detta bröd kallades barkbröd.
Då man bakade det, tog man en
kappe "barkmjöl" till varje "glök"
d. v. s. baktråg med deg. Under kven-
år blev brödet bättre genom en till-
sats av barkmjöl, än om man ba-
kat enbart av ärsväten. (B. Å.).

Bröd av andra rödbrödsämnen än bark.

"dräsabröd" bestod av malden dräsa,
både snärps och sädor från följa med i
malden. O. P. H.

"pärbröd" : potatis stammasades eller

maldes på en kakparker och lades
i varmvatten o. blandades i degen. Detta
bröd ansågs gott o. närande, och det
användes ännu på sina håll. (O.P.H.) Jag
har själv ätit dylikt hos min meddel-
are.

Stbröd: i dylikt inblandades ärt-
mjöl. (O.P.H.).

Yidare berättas det, att brödet
uppblandades med malen vitmossa
varjämte linknopp gräptes och blan-
dades i degen. (O.P.H.).

Några minnen av att männi-
skar från äta drank, berrmjöl eller häst-
gödsel finnes inte. Exempel har dock
funnits på, att man bakat in fisk

17
i brödet, dock ej som direkt tillsats till
degerna. (O.P.H.).

Några andra användningar
än bröd ha ej berättats av beaktade.
Några rödärsträtter av andra vegetabilier
än van utpräparade, kan ej viisa sa-
gesmän nämna sig. Inte ens några tycks
ha använts

Av andra ämnen än vegeta-
bilier ha emellertid ätskilliga maträtter
tillagats. Sålunda var det en vanlig
rätt att koka fisksoppa. Detta ansågs
dock ej som en rödärsträtt, lika litet som
torkade chorvar, vilka trätorn som något
särskilt gott togs från sprisen, där de häng-
de som dorkor, d. gavs försmak. (O.P.H.)

Nödfoder åt kreaturen.

Bland nödfoder intogs barken en viktigt mm. Såväl fjurrbark som asp-bark insamlades om värarna i sav-tiden, tokades, tröskades och maldes till mjöl, som, om så kunde ske, blandades med lättmjöl (= mjöl av malen tänsäd) och gavs åt hästarna. Några andra kreatur fringo vanligen ej av detta foder. - Hjinnu kunde vidare samlas och ges åt småkräken. - Under hårdar ställade man vanligen upp all sängbalm och lytte ut den mot gran-nis o. mossor. (O.P.H.).

Nedan följer en redogörelse för de söriga foderslag, som förden kommit till användning. Alla komma dock ej betraktas som nödfoder.

18

Medelgrad
Indals-Liden

U L M A

acc. 8804

1935

Landsmålsarkivet Uppsala 8804

C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN

MED.

Frgl. 19

Skarvar (s^usk^av).

På sommaren gav sig folket
iväg till skogs o. fällde stora aspar, som
just låg. Sedan asparna fällt högg
man ringar runt träden i barken
ungefär bred en meters mellan-
rum. Därefter fladdes barken av och
brödes ihop till rullar: skavstuter.
Därvid tog man det ena barkskivet
o. brödde det utanpå det andra till
9-10 tums tjocklek. Sedan man fått
en liten trave dylika skarvstuter, högg
man tunga träklampar och lade o-
vanpå o. formade en sten till lands,
kunde man även lägga på den, ty
traven skulle "st^enes h^öp" så hårt

son möjligt. Så fick "su^[k]fänsbrötn
ligga till vintern och surna, så att
den antog den mest vedervärdiga lukten.
När slädjoret kom, var det till att
leta reda på brötarna under snön
och köra hem dem. Och när de kom-
mo hem, ställde man en stult
uppsefter "vändera mürlä" framför
brasan för att skaven skulle få ti-
na upp. Därefter gällde det att ska-
va upp stuten i tunna skivor så
att korna kunde äta dem. Därtill be-
gagnade man en kniv, med vilken
man täljde av kanten på stuten,
så att korna föll ner i en "køf-
fät". Korna fick sedan äta skaven som
den var eller i form av sörpa. De voro mycket
förtjusta i den. Använt varje år. O.P.H.

(nr) 20

Landsmålsarkivet Uppsala 8804
C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN
MED.

Fogl. 19

Skävling (jävring, grönskäv.)

21

Förrens det "ruttfria" släta
aspar på skogen, skaffade man sig av
dem skävling. Asparna fälldes om
vintern, varefter man man "stylta"
dem d. v. s. med en yka högg lös all
ren bark, varvid även en del av träet
fick följa med. "grönskäva" eller "jäv-
ringen" kastade man på en släde med
skämning o. körde hem. Var det kallt,
så att barken var frusen, fick man
tina upp den, och sedan med en
kniv tälja av barken från träet i la-
gon tjocka skivor. Dessa kunde sedan
som de voro läggas för fåren och get-
terna. Även korra kunde ibland få

Landsmålsarkivet Uppsala 8804
C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN
MED.

Fogl. 19

äta den.

Man kunde fälla hela dus-
sinet aspar till skävling, som använ-
des i större utsträckning än sarskar.
Dess användning upphörde för en 30-
40 år sedan. O.P.H.

Tällbet. (täl**l**bet)

Man brukade också till
foder bygga tallbuskar och frakta hem
dem med kvist och barr. Getterna
voro mycket förtjusta i detta foder, men
även fåren kunde utstillas med dy-
lik täl**l**bet. De gnagde därvid av bark
och barr. Där det fanns mycket getter

konnde skrädet av tallbeten bli en lika stor hög som hela fångset. Dylikt skräde bröndes upp på äkrarna. Tallbet har icke använts på de senaste 50 åren.

O. P. H.

Granslar.

Var det smält om foder, konnde man få ta till granslar. Dylikt väcte på gamla döende granar, o. var ofta lång som hästmanar. havren hopsamlades vintertid. Trädet fjälles, kvisten avhögs och kastades i brötar, som därefter brändes i skennings-slådar. Kvistarna lades som de vara

"dit 2 jätstägarna a färkräba". Var mycket
omtyckt av djuren.

24

Medelpad
Indals-Liden

U L U A

acc. 8804

1935

Barr (bära)

Su annat födermedel
var grambarr: bär. Man fällde livs-
kraftiga o. fridiga mugggranar o. högg
av kvistarna invid stammen, ködde
barr dem och lade dem fram för
fären o. getterna.

Römlag (römlag)

Man för till skogs om

Landsmålsarkivet Uppsala 8804

C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN

MED.

Frgl. 19

vårvintern och fällde ingrön och
 körde hem och skalade av barken som
 kokades i vatten till en lag: rönlåg.
 Denna fide kräken dricka utblandad
 med vatten eller soppa. Ansågs vara
 särdeles värdefull, om kreaturen på grund
 av dålig näring hade blivit "bju-
 sväfsen" eller "håda därigen mery
 te bēna" eller om de fått "stēgæ"
 - en ort, som kännetecknades av, att
 det small i krakens leder, då de
 körde sig.

O.P.H.

En

Inbark insamlades även

Landsmålsarkivet Uppsala 8804
 C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN
 MED.

Fgl. 19

av somliga och koktes i vatten och
gavs kreaturen, som ansågs skola
vara bra av det och ge mjölkens
mjölk. De kokten kallades penlåg. O.P.H.

Hästgödsel.

Hästgödsel brukades under
svåra tider nästan i var gård. Man
blandade det med agnar och strödde
över en näve sakt till vart ämbar.
Mest var det kor, som fick detta fo-
der, men även grisarna kunde få hål-
la till godo därmed. Sommartid fingo
dessa, vare sig det var nödtid eller inte,
"gå iner skärva a äta", d.v.s äta la-
trinen under avträdena. (O.P.H.)

Löfvar.

27

På senhösten, då lövet började falla från träden, och det blev blåsiga o. soliga dagar, så är fall-lövet blev torrt, räfsade man ihop detta i hötar och bar hem det. Detta foder kallades löfvar. Som räfsor, vid detta arbete använde man vanligen en torr liten grönbeske eller grönkrist: löfvarsöpa. Naturligtvis användes även riktiga räfsor ibland.

För löfvar dugde nästan allt sorts löv. Mest tog man asp-, al-, rönn- och säljlöv, - lejlöv var inte så mycket eftersökt.

Man bar hem den nap.

samlade löfurn i "küntar", madrasser, säckar o. dyl. Den förvarades på marsdien i en kitta, skild dock från ströklöve, som ansågs bättre.

Löfurn användes mest till sörfoder åt korra. Den dugde också till strö under kräken. Dessutom begagnades den i stor utsträckning oron på "börstäfte" (innertaket) i vinterstugan eller kadugården. Först lade man lå ett lager löfur, sedan jord som trödemedel. Även om sägspån pålades, lade man löfur under, för att hindra sägspånen att sila ner genom springorna mellan börstaksträderna.

Många år fick man ingen löfur, om vädret var ogynnsamt. Andra år återigen mer än av ströklöv.

O.P.H.

Mimmen från nödår.

Svagåret 1867 gingo njöarna upp först dagen efter midsommar. Dessutom frös det flera gånger under sommaren. Det mjöl, man fick av den säd, som stod till att rädda, var så dålig, att den gröt, man kokade av den, blev alldeles gröngrå. Fick den stå en stund tillades vatten på ytan av den. (L. Ö). Kokade man mjölet tillsammans med mjölk, skar sig denna i grytan. (J. B.). Man låg länge om morgnarna det året för att kreaturen i fjängset skulle tuga. Så länge de inte kunde någon röra sig i stugan, teko de nämligen, annars var det ett rötande i ett. (B. Å). Det

Landsmålsarkivet Uppsala 8804
C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN
MED.

Fagl. 19

fanns inte en säng, det fanns en
 halmpipa i, utom det var mossor
 och grannris. Silkan kostade 50 öre
 kannan, o. då en tjäring entligen kom
 över en kannan, kunde han inte bärja
 sig för att under vägen hem sticha
 frugret i laken o. slika av - gu straffe
 mej. Och förbörman från Jämtland för
 och stoppade långskötan på rokan sine
 ti silkaggar å för å sög på åter vä-
 gan. De äre för dom tiu Märjäs
 böta Störäs s på sköjan en å en
 halv mil söna Hälafj å göpte han för
 tretze kronor tönna, - dom hade där.
 (O. P. H.).

Landsmålarkivet Uppsala 8804
 C. H. Andersson 1935. INDALS-LIDEN
 MED.

Frgl. 19